

Ovaj projekt finansira
Evropska unija

LIR
civilno društvo

Promovisanje i zaštita prava
ugrožene djece

Analiza nedostataka u ostvarivanju ljudskih prava vulnerabilnih grupa djece

Ovaj dokument je napravljen uz finansijsku podršku Evropske unije.
Sadržaj dokumenta je isključiva odgovornost udruženja LIR civilno društvo i ASB i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Sadržaj

Uvod	3
Međunarodni okvir i domaće zakonodavstvo u oblasti zaštite djece i njihovih prava	3
Vulnerabilnost djece u Bosni i Hercegovini	6
1. Djeca žrtve nasilja	6
2. Djeca Romi	9
3. Djeca u riziku	11
4. Djeca migranti, izbjeglice i djeca bez pratnje	13
Zaključak i preporuke	15
Lista priloga	16

Uvod

Bosna i Hercegovina je zemlja u tranziciji koja se u svom socijalnom razvoju suočava sa brojnim spoljašnjim i unutrašnjim izazovima. Njena državna struktura se sastoji od Distrikta Brčko i dva entiteta, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine. Specifičnost zemlje se ogleda u njenim podsistemima i razlikama u stepenu njihove razvijenosti, od kojih svaki ima sopstvenu legislativu, uređenje i pravac razvoja. Usljed centralizovanosti/decentralizovanosti, sistemi dječije zaštite su različito uređeni u pojedinim dijelovima zemlje. Imajući u vidu činjenicu da ljudska prava kroz promociju dječijih prava moraju biti jednaka, Bosna i Hercegovina se suočava sa dodatnim naporima da se ova prava harmonizuju i realizuju u najboljem interesu svakog djeteta, bez obzira na to gdje ono živi. Ekonomska deprivacija i nezvjesnost egzistencije u velikoj mjeri otežavaju živote porodica u ovoj zemlji, a djeca kao vulnerabilne kategorije društva i garancija njihove socijalne sigurnosti bi trebali biti prioritet. S obzirom da

je sistem dječije zaštite obiman, fokus ove analize će biti da se ukaže na međunarodnu i domaću legislativu, raskorake između teorije i prakse, ključne probleme, mogućnosti i potencijale koji mogu biti osnova za dalja, detaljnija istraživanja i analize potreba u oblasti dječije zaštite u Bosni i Hercegovini. Oblast zaštite i unapređenja ljudskih prava vulnerabilnih grupa djece je izuzetno obimna i značajna, i obuhvata veliki broj stručnjaka koji direktno ili indirektno svakodnevno ulažu napore u unapređenje teorije i prakse. Cilj ovog istraživanja je da se sagleda realno stanje dječije zaštite u Bosni i Hercegovini kroz četiri identifikovane grupacije: djeca žrtve nasilja, djeca u riziku, djeca Romi i djeca migranti, izbjeglice i djeca bez pratnje, te da se kreiraju aktivnosti koje će usmjeriti dalji razvoj ove osjetljive oblasti. Iako dječija zaštite obuhvata različite grupacije djece, navedene četiri su odabrane za predmet ovog istraživanja jer su najizraženije, i često su djeca istovremeno pripadnici više ugroženih grupacija.

Međunarodni okvir i domaće zakonodavstvo u oblasti zaštite djece i njihovih prava

Ljudska prava su univerzalna i neotuđiva, a definisana su brojnim međunarodnim dokumentima, kao i internim dokumentima svake države. Opšta Deklaracija o pravima čovjeka iz 1948. godine¹ ističe da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima, i da svako ima pravo da u punom kapacitetu ostvaruje svoja prava. Uvažavajući značaj porodice, naročito se ističe zaštita majki i djece. Evropska Konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama² koja je stupila na snagu 1953. godine predstavlja spremnost zemalja Evrope da se ujedine u zaštitu ljudskih prava i sloboda. Međunarodna konvencija o sprečavanju svih oblika rasne diskriminacije iz 1969. godine proklamuje da su svi ljudi jednaki pred zakonom

i da imaju pravo na zaštitu od diskriminacije. Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ideal svakog ljudskog bića se može postići samo ako se stvore uslovi koji omogućavaju svakome da uživa svoja ekonomska, socijalna, kulturna, građanska i politička prava.³ Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine⁴ ističe posebnu zaštitu djece, definiše dobnu granicu i utvrđuje građanska, socijalna, ekonomska, zdravstvena, politička i kulturna prava djece. Strategija Savjeta Evrope o pravima djeteta (2016-2021) identifikuje glavne izazove u pogledu prava djeteta i prioritete oblasti⁵ i mjere za prevazilaženje izazova. Ustav Bosne i Hercegovine⁶ ističe da će se unutar zemlje osigurati najviši

1) Usvojena i proglašena na Opštoj skupštini Ujedinjenih naroda rezolucijom broj 217/III.

2) Konvencija je naknadno dopunjavana protokolima 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11 i 14 koji uređuju pokretanje međunarodnih sporova.

3) Usvojen i otvoren za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 2200A (XXI) od 16. decembra 1966. godine, a stupio na snagu 3. januara 1976. godine.

4) Međunarodni ugovor Ujedinjenih nacija koji nadzire Odbor za prava djeteta.

5) Kao prioritete oblasti su navedene jednake mogućnosti za svu djecu, učešće sve djece, život bez nasilja, pravosuđe prilagođeno svakom djetetu i prava djeteta u digitalnom okruženju.

6) Sastavni je dio Opšteg Okvirnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu koji je parafiran 1995. godine u američkom gradu Dayton-u, a potpisan iste godine u Parizu.

nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda i podrazumijeva postojanje Komisije za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu⁷. Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine predstavlja nezavisnu instituciju koja se bavi zaštitom prava fizičkih i pravnih lica, a u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i međunarodnim sporazumima koji se nalaze u dodatku Ustava.⁸ Vijeće za djecu Bosne i Hercegovine⁹ je uspostavljeno 2002. godine i prati implementaciju Akcionih planova za djecu.¹⁰ Posljednji Akcioni plan ističe potrebu da se nastavi proces harmonizacije zakona koji se primjenjuju u Bosni i Hercegovini, u oblasti zdravstvene zaštite (dostupnost zdravstvenih usluga, unapređenje ishrane majki i djece, zaštita djece sa poteškoćama/smetnjama u razvoju, bolja zaštita djece od zaraznih bolesti i posebne zdravstvene mjere koje se odnose na romsku djecu), obrazovanja (poboljšati zakone o predškolskom, osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju, poboljšati primjenu mjera na sprečavanje diskriminacije i obuhvat romske djece svim nivoima obrazovanja) i socijalne zaštite (poboljšanje dostupnosti usluga socijalne i dječije zaštite, bolja zaštita socijalno isključene djece-naročito Roma, bolja podrška djeci sa poteškoćama/smetnjama, uspostaviti modele za različite oblike vaninstitucionalnog zbrinjavanja djece i uspostavljanje mehanizama za povećanje finansijske podrške djeci).¹¹ U periodičnom Izvještaju Bosne i Hercegovine o provođenju Konvencije o pravima djeteta koji je usvojen 2017. godine na sjednici Vijeća ministara, naznačeno je da je Bosna i Hercegovina od podnošenja posljednjeg periodičnog Izvještaja ostvarila izvjestan napredak u zaštiti dječijih prava, prvenstveno u pogledu usklađivanja zakonodavnog okvira sa Konvencijom o pravima djeteta i donošenja strateških dokumenata. Zakonom o zabrani diskriminacije uspostavlja se okvir za ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti svim licima u Bosni i Hercegovini i uređuje sistem zaštite od diskriminacije.¹² Nadležnost u ostvarivanju i zaštiti ljudskih prava ima Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.

Ostvarivanje dječijih prava u Bosni i Hercegovini je prvenstveno regulisano zakonima na nivou entiteta¹³. U Republici Srpskoj, sistem dječije zaštite je uređen, između ostalog, Zakonom o dječijoj zaštiti¹⁴, Porodičnim zakonom¹⁵ i Zakonom o socijalnoj zaštiti¹⁶. Ostvarivanje prava iz dječije zaštite se realizuje putem JU Fond za dječiju zaštitu Republike Srpske koji pruža podršku za rađanje djece i usklađivanje rada i roditeljstva, radi na stvaranju osnovnih uslova za ujednačavanje nivoa zadovoljavanja razvojnih potreba djece, pruža pomoć porodici sa djecom u ostvarivanju njene reproduktivne, zaštitne, vaspitne i ekonomske funkcije, utiče na poboljšanje materijalnog položaja porodica sa djecom i pruža posebnu finansijsku podršku porodici za rođenje trećeg djeteta. Tokom 2017. godine u Republici Srpskoj je uvedeno pravo na materinski dodatak za sve nezaposlene porodilje u iznosu 405 KM u trajanju od 12 mjeseci, a za blizance i svako treće i naredno dijete u trajanju od 18 mjeseci. Izmjenama i dopunama Zakona o dječijoj zaštiti je omogućeno da poslodavcima, korisnicima prava na refundaciju, u 2019. godini bude refundirana naknada plate od 80 odsto bruto plate za lica koja koriste porodiljsko odsustvo. Osnovni razlog za to je finansijsko rasterećenje poslodavaca koji su korisnici prava na refundaciju naknade plate za vrijeme korišćenja porodiljskog odsustva. Nadalje, pravo na dodatak na djecu priznat je i korisnicima ovog prava za svako dijete, bez obzira na red rođenja ili materijalni položaj porodice, ukoliko je na osnovu procjene stručne komisije utvrđeno da se radi o djetetu sa određenim oštećenjem ili oboljenjem koji dovodi do poteškoća u psihomotornom i senzomotornom razvoju. Institucija Ombudsmena za djecu Republike Srpske prati usklađenost zakona i drugih propisa u Republici Srpskoj koji se odnosi na zaštitu djece, prati primjenu propisa, povrede prava i interesa djeteta, predlaže preduzimanje mjera i informiše javnost.¹⁷ U provođenju dječije i porodične zaštite, usluge se pružaju putem centara za socijalni rad i službi socijalne i dječije zaštite. U cilju bolje zaštite vulnerabilnih porodica, početkom

7) Komisija je pri Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine

8) Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH razmatra predmete koji se odnose na slabo funkcionisanje ili na povredu ljudskih prava počinjenu od strane bilo kojeg organa Bosne i Hercegovine, njenih Entiteta i Brčko Distrikta. U okviru Institucije je formiran Odjel za praćenje ostvarivanja prava djece.

9) Vijeće za djecu Bosne i Hercegovine ima 13 članova, u Republici Srpskoj je 2006. godine formiran Savjet za djecu, dok su u Federaciji u toku aktivnosti na formiranju Vijeća na federalnom nivou.

10) Prvi Akcioni plan je usvojen za period 2002-2010. godine čiji je cilj bio jačanje položaja djece u Bosni i Hercegovini, drugi za period 2011-2014. godine u cilju definisanja prioriteta i mjera za povoljnije uslove za život djece i porodica, a treći za period 2015-2018. godine u cilju rezimiranja rezultata iz prethodnog Akcionog plana.

11) Opširnije u dokumentu: Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Akcioni plan za djecu Bosne i Hercegovine 2015-2018. godine

12) Službeni glasnik Bosne i Hercegovine broj 59/09 i 66/16

13) Nadležno ministarstvo u Republici Srpskoj je Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske

14) Službeni Glasnik Republike Srpske broj 114/17 i 122/18

15) Službeni Glasnik Republike Srpske broj 54/02, 41/08 i 63/14

16) Službeni Glasnik Republike Srpske broj 37/12 i 90/16

17) Nadležnosti Ombudsmena za djecu utvrđene su Zakonom o Ombudsmanu za djecu Republike Srpske koji je objavljen u Službenom glasniku Republike Srpske broj 103/08.

2019. godine je predstavljen Nacrt Zakona o socijalnom stanovanju Republike Srpske kojim se prvi put utvrđuje sistem socijalnog stanovanja¹⁸. Visina dječijeg dodatka varira u entitetima i pokazuje nejednakosti, naročito u pojedinim kantonima u Federaciji Bosne i Hercegovine.

U Federaciji Bosne i Hercegovine,¹⁹ dječija zaštita je uređena Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom²⁰ i Porodičnim zakonom Bosne i Hercegovine²¹, kao i legislativom²² na području 10 kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine²³. Značajnu novinu u zaštiti vulnerabilnih grupa djece u Federaciji Bosne i Hercegovine predstavlja Zakon o hraniteljstvu²⁴ koje je značajno unaprijedio sistemski odgovor na potrebe djece i zaštitu njihovih prava. U Brčko distriktu je oblast dječije zaštite uređena Zakonom o dječijoj zaštiti²⁵, a u nadležnosti Vlade Brčko distrikta i Pododjeljenja za socijalnu zaštitu. U Brčko distriktu je na snazi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine²⁶, kao i u Federaciji Bosne i Hercegovine²⁷. U posljednjih pet godina, u prosjeku 4 500 djece u Brčko distriktu su korisnici dječijeg doplatka²⁸. Prema posljednjim zvaničnim podacima iz 2017. godine²⁹, u Bosni i Hercegovini ima 127 682 maloljetnih korisnika socijalne zaštite, a u posljednjih 5 godina ovaj broj pokazuje tendenciju pada, što predstavlja pozitivan primjer i implicira da se sistem zaštite djece konstantno unapređuje, iako ga odlikuju sporost i složenost strukture.

U skladu sa posljednjim zvaničnim Izvještajem o rezultatima aktivnosti institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine iz 2017. godine³⁰, tokom navedene godine u Odjelu za praćenje prava djece su zaprimljene 172 žalbe, a Ombudsmeni su izdali 13 preporuka. Žalbe su u najvećem broju sadržavale nezadovoljstvo radom sudova, centara za socijalni rad, tužilaštava, škola i drugih nadležnih organa uprave. U svom radu se Ombudsmeni obraćaju sudovima i zahtijevaju hitno postupanje u građansko- pravnim stvarima, naročito kada se odlučuje o pravima djeteta. Poplave koje su 2014. godine zahvatile Bosnu i Hercegovinu i dovele veliki broj porodica u stanje neizvjesnosti egzistencije, ukazale su na potrebu za boljim pristupom i djelovanjem u kriznim situacijama. U tom cilju, pokrenute su inicijative u Bosni i Hercegovini da se zajedničkim djelovanjem preveniraju buduće krize i/ili omogući efikasnije djelovanje u slučaju nastupanja istih.³¹ U cilju zaštite djece i majki, u toku su pregovori u cilju izrade Zakona o alimentacionom fondu do kraja 2019. godine, kojim bi se zaštitila djeca, a proces naplaćivanja alimentacionih potraživanja trajao bi mnogo kraće i predstavljalo bi direktnu podršku jednoroditeljskim porodicama.

U Bosni i Hercegovini ne postoji dovoljan broj istraživanja koja se bave zaštitom i unapređenjem dječijih prava, iako su takva istraživanja nužan preduslov za kreiranje politika. U Specijalnom Izvještaju Institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i

18) Pravo na dostojno stanovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava, a ovim Zakonom će se uticati na poboljšanje stambenog pitanja ugroženih porodica i djece, naročito u kontekstu djece bez roditeljskog staranja koja nakon napuštanja institucionalnog smještaja budu prepuštena sama sebi.

19) Nadležno Ministarstvo u Federaciji Bosne i Hercegovine je Ministarstvo rada i socijalne politike

20) Službene novine FBiH, br. 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09

21) Prečišćen tekst «Službene novine Federacije BiH» broj 35/05 (20.06.2005.)

22) Prava porodica sa djecom u kantonima su dodatak na djecu, naknada umjesto plate ženi, majci u radnom odnosu za vrijeme trajanja trudnoće, porođaja i njege djeteta, novčana pomoć za vrijeme trudnoće i porođaja ženi-majci, odnosno drugom licu koje nije u radnom odnosu pomoć u prehrani djeteta do šest mjeseci i dodatna ishrana za majke dojilje, posebni psihosocijalni tretman bračnih drugova koji žele djecu i trudnica, smještaj djece uz osiguranu ishranu u ustanovama predškolskog odgoja, osiguranje jednog obroka u vrijeme nastave u osnovnim školama, školarine i stipendije đacima i studentima. Tri kantona, hercegovačko-neretvanski, posavski i kanton Livno, nisu kroz zakone regulisali zaštitu porodice sa djecom i zaštitu civilnih žrtava rata pa su tako porodice sa djecom u ta tri kantona uskraćena za prava koja, u većoj ili manjoj mjeri, uživaju porodice sa djecom i civilne žrtve rata u ostalih sedam kantona u FBiH (Bijedić Rialda, 2017).

23) Kantoni imaju kantonalni ustav, skupštinu kao najviši zakonodavni organ i izvršno tijelo tj. Vladu koja provodi niz nadležnosti. Zakoni koji regulišu ovu oblast na nivou kantona su Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica sa djecom Kantona Sarajevo (Sl. nov.16/02, 08/03); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Zeničko-dobojski kanton (Sl. nov.13/07); Zakon o socijalnoj skrbi, Hercegovačko-neretvanski kanton (Sl. nov. 3/05); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti obitelji sa djecom, Zapadnohercegovački kanton (Sl. nov.16/01, 11/02, 4/04, 9/05); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Tuzlanski kanton (Sl. nov. 5/12, 7/14, 11/15, 13/16 i 4/18); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Unsko-sanski kanton (Sl. nov. 5/00, 7/01); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Bosansko-podrinjski kanton (Sl. nov. 10/00, /03); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Kanton Livno (N. nov. 5/98); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica sa djecom Srednjobosanskog kantona (Sl. nov. 10/05, 2/06); Zakon o socijalnoj zaštiti, Posavskog kantona (N. nov. 5/04).

24) Službene novine Federacije BiH, broj 19/17

25) Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, broj 51/2011- prečišćen tekst, 3/2015, 21/2018 i 4/2019

26) Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, broj 7/2018

27) Službene novine Federacije BiH, broj 20/13 (13.03.2013.)

28) Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Socijalna zaštita u Brčko distriktu od 2013-2017. godine

29) Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Tematski bilten, Socijalna zaštita 2012-2017. godina

30) Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2017. godinu

31) Ujedinjene nacije u Bosni i Hercegovini, uz podršku Vlade Švajcarske, tokom februara tekuće godine su objavili početak četvorogodišnjeg programa za smanjenje rizika od katastrofa za održivi razvoj koji je namijenjen za lokalne zajednice.

Hercegovine, Odjel za praćenje prava djece, iz 2012. godine, se navodi da je kroz istraživanje o zdravstvenoj zaštiti djece u BiH³² utvrđeno da su procedure za ostvarivanje prava na pristup zdravstvenoj zaštiti u suprotnosti sa odredbama Konvencije o pravima djeteta, kojom se uređuje pitanje zdravstvene zaštite, a ta zaštita mora biti osigurana svakom djetetu do 18 godina. Situacijska analiza pokazala je da u okviru zdravstvene zaštite djece u BiH nisu osigurani jednak pristup i jednake mogućnosti, te da nisu uspostavljene dodatne mjere uključivanja djece sa psihofizičkim poteškoćama, kao i djece

iz marginalizovanih grupa kao što su Romi, (interno raseljene osobe) itd.³³ S obzirom na ratna dešavanja i oporavak društva Bosne i Hercegovine nakon 1995. godine, putem Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice u Bosni i Hercegovini kontinuirano se teži uspostavljanju osnova održive integracije povratnika sa posebnim fokusom na utvrđivanje njihovih potreba u cilju pune socijalne uključenosti uz utvrđivanje predušlova za adekvatan pristup procesu povratka i integracije građana BiH na svim nivoima³⁴.

Vulnerabilnost djece u Bosni i Hercegovini

Imajući u vidu značaj zaštite i održavanja porodice kao osnovne ćeilije društva, vlasti u Bosni i Hercegovini bi trebale posvetiti posebnu pažnju razvoju populacione politike čije kreiranje podrazumijeva postojanje programa planiranja porodice i podsticanje rađanja materijalnim davanjima. Djeca i starija lica predstavljaju naročito vulnerabilne kategorije društva, te bi odnos društva prema ovim kategorijama trebao biti prioritetizovan. Vulnerabilna djeca i porodice su one koje su u stanju siromaštva, u riziku od razdvajanja, pogođene različitim oblicima kriza, djeca sa poteškoćama/smetnjama u razvoju, djeca bez roditeljskog staranja, djeca žrtve/svjedoci/počinioci nasilja i djeca u sukobu sa zakonom.

S obzirom na široku oblast obuhvata vulnerabilnih grupa djece u Bosni i Hercegovini, ova analiza je fokusirana na četiri grupacije:

- 1. Djeca žrtve nasilja**
- 2. Djeca Romi**
- 3. Djeca u riziku**
- 4. Djeca migranti, izbjeglice i djeca bez pratnje**

1. Djeca žrtve nasilja

U oblasti zaštite djece od nasilja, ne postoji jedinstven zakon niti statistika na nivou Bosne i Hercegovine, te je oblast uređena na nivoima entiteta, kantona i distrikta. Krivičnim zakonima su propisane sankcije protiv svih oblika nasilja, uključujući nasilje nad djecom. Imajući u vidu ekspanziju vršnjačkog nasilja, nadležna ministarstva obrazovanja u entitetima imaju obavezu da vode evidenciju i prijavljuju pojavu vršnjačkog nasilja³⁵. Okvirno, u svakom kantonu postoji protokoli za postupanje u slučaju vršnjačkog nasilja ali nedostaju strategije za njihovu primjenu.³⁶

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine je tokom 2016. godine objavilo Informaciju o stanju i pojavama vršnjačkog nasilja i nasilja među djecom u Bosni i Hercegovini, sa prijedlogom mjera. U Informaciji je navedeno da je neophodno izraditi protokole o postupanju u slučajevima nasilja, da programi prevencije vršnjačkog nasilja trebaju biti sastavni dio školskih programa, naglašen je značaj edukacije od najranijeg uzrasta, edukacija roditelja, osnaživanje stručnih timova, jačanje mehanizama prosvjetne inspekcije i povezivanje vladinih i nevladinih organizacija. Nevladine orgnizacije su i kroz

32) Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službene novine FBiH“, broj 46/10), Zakon o zdravstvenom osiguranju („Službene novine FBiH“, broj 30/97, 7/02, 70/08 i 48/11), Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, broj 106/09), Zakon o zdravstvenom osiguranju („Službeni glasnik RS“, br. 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09 i 106/09)

33) Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Odjel za praćenje prava djece, Specijalni izvještaj, Zdravstvena zaštita djece u BiH, Banjaluka, decembar 2012. godine.

34) Strategija za prihvati i integraciju BiH državljana koji se vraćaju po osnovu sporazuma o readmisiji i Akcioni plan za period 2015–2018. godina, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine

35) Na području Bosne i Hercegovine su aktuelna dva SOS telefona putem kojih se može prijaviti nasilje u porodici- 1265 za područje Federacije 1264 za područje Republike Srpske.

36) Vidjeti sljedeće dokumente: <https://www.mozks-ksb.ba/uploads/dokumenti/b988a9e5-d8b7-4b99-a6f1-70cf230b18be.pdf> i <http://www.osvh.edu.ba/pdf/protokolnasilje.pdf>

ovaj dokument prepoznate kao ključni partneri u prijavljivanju nasilja nad djecom i pružanjem podrške.³⁷ Istraživanja³⁸ rađena na temu nasilja pokazuju da u Bosni i Hercegovini ne postoje sistematski prikupljeni i objedinjeni statistički podaci, kao ni odgovarajuća, validna i reprezentativna istraživanja koja bi mogla dati stvarni uvid u ovu problematiku. Navodi se da djecu vrlo često ugrožavaju najbliži članovi porodice ili osobe koje su djeci bliske i poznate, te da je prisutna međusobna povezanost različitih oblika nasilja.³⁹

Na godišnjem nivou, Institucija Ombudsmena Bosne i Hercegovine zaprimi do 20 prijava roditelja da su njihova djeca žrtve vršnjačkog nasilja, i u najvećem broju slučajeva se dešavaju u velikim gradovima. Tokom 2017. godine, ukazano je na nedostatak prevencije, potrebu za uspostavljanjem definisanih pravila ponašanja u školama, jačanje uloge psihologa i socijalnog radnika, izvještavanje o vršnjačkom nasilju i organizovanje edukacija. Posebna pažnja je ukazana na nasilje na internetu.⁴⁰ Prvi dječiji izvještaj o stanju prava djece u Bosni i Hercegovini iz 2015. godine je ukazao na problem vršnjačkog nasilja koje može imati različite uzroke, koje se najčešće vrši nad mlađom djecom, djevojčicama, slabijima i djecom sa posebnim potrebama, te da iako se nasilje uglavnom vezuje za muški pol, sve je više prisutno i nasilje među djevojčicama.⁴¹ U cilju kreiranja strateškog okvira na nivou Bosne i Hercegovine, izrađene su Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini⁴², koje ukazuju na modalitete ranog prepoznavanja nasilja, njegovo prijavljivanje, postupanje po pojedinim sektorima i ulogu sistema obrazovanja, organa starateljstva, policije i zdravstvenog sektora. Prema Kombinovanom V i VI periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine o provođenju Konvencije o pravima djeteta⁴³, Bosna i Hercegovina je od podnošenja posljednjeg periodičnog izvještaja ostvarila izvjestan napredak u zaštiti dječijih prava, prvenstveno u

pogledu usklađivanja zakonodavnog okvira sa Konvencijom o pravima djeteta.

Narodna skupština Republike Srpske je usvojila Zakon o posebnom registru lica pravosnažno osuđenih za krivična djela seksualne zloupotrebe i iskorištavanja djece⁴⁴ čija je svrha obezbjeđivanje zaštite djece od seksualne zloupotrebe, zlostavljanja i iskorištavanja, i sprečavanje pravosnažno osuđenih lica da ponovo izvrše ta krivična djela. U Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu još uvijek ne postoji ovakav registar. Strategija suzbijanja nasilja u porodici 2014-2019 u Republici Srpskoj, je kroz strateške ciljeve i akcioni plan ukazala na potrebu podizanja svijesti kada je u pitanju ova problematika, kao i da je naveći broj djece nad kojom se vrši nasilje uzrasta od 15 do 18 godina, da su djevojčice i dječaci podjednako izloženi, te da je u oblicima najviše zastupljeno emocionalno nasilje.⁴⁵ Vlada Republike Srpske jednom godišnje donosi Akcioni plan za suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici, čiji su prioriteti podizanje svijesti, edukacije, primjena međunarodnih standarda i dobrih praksi, unapređenje postupanja policije, pravosuđa i centara za socijalni rad, uvođenje i unapređenje evidencije i statistika.⁴⁶ Protokolom o postupanju u slučaju nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja djece u Republici Srpskoj⁴⁷ je propisano da nadležne institucije i ustanove preduzimaju mjere zaštite prava djeteta žrtve nasilja i to na način da se u svim situacijama štiti najbolji interes djeteta i njegov lični integritet. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici⁴⁸ propisuje da je osnovni cilj zaštita žrtava nasilja u porodici sprečavanjem i suzbijanjem nasilja u porodici. Protokol o postupanju u slučajevima vršnjačkog nasilja među djecom i mladima u obrazovnom sistemu Republike Srpske iz 2008. godine utvrđuje postupke na uspostavljanju reakcije svih učesnika kako bi se djelovalo na sprečavanje, identifikaciju, prijavljivanje, istraživanje, liječenje i slično, u svim slučajevima vršnjačkog nasilja u obrazovnom sistemu, a sve sa ciljem da se

37) Broj: 07-37-1-95-8116 Sarajevo, 20.06.2016. godine

38) Letić, N., Ivanović, B. (2012). Istraživanje o iskustvima mladih u Bosni i Hercegovini vezanim za različite oblike nasilja i traume u djetinjstvu, IN Fondacija.

39) ibidem

40) Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2017. godinu.

41) NVO Naša djeca, Sarajevo

42) Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2013. godina

43) Usvojen na 122. sjednici Vijeća ministara BiH, održanoj 24. 11. 2017. godine

44) Službeni Glasnik Republike Srpske, broj 31/08- podaci su dostupni samo određenim institucijama, a prilikom zasnivanja radnog odnosa organi su obavezni zatražiti potvrdu da lice nije upisano u Registar, a u slučaju nepridržavanja ovog propisa predviđene su novčane kazne.

45) Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, u 2018. godini je zaprimljeno ukupno 423 prijave nasilja u porodici, od kojih se 44 odnose na relaciju otac-sin, 24 otac- kćer, 4 majka-kćer i 4 majka-sin, a za relaciju neko drugi ukupno 98 slučajeva.

46) Ministarstvo porodice, omladine i sporta Republike Srpske, Akcioni plan za suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici za 2018. godinu.

47) Službeni glasnik Republike Srpske broj 82/13

48) Službeni glasnik Republike Srpske broj 102/12 i 82/15

pruži potrebna podrška prije svega djetetu, ali i onima koji brinu o djetetu.⁴⁹ Istraživanje koje je 2010. godine provela institucija Ombudsmana za djecu Republike Srpske⁵⁰ je pokazalo da je vršnjačko nasilje podjednako teritorijalno rasprostranjeno u osnovnim i srednjim školama u Republici Srpskoj, da su u više od 50% škola evidentirani slučajevi nasilja, da se ono različito tumači, te da je jako važna međusektorska saradnja. Uvažavajući društvenu strukturu Bosne i Hercegovine, fokus bi primarno trebao biti usmjeren na lokalne zajednice, njihove

akcione planove i povezivanje različitih sektora u cilju zaštite najboljih interesa djece i preveniranja svih oblika nasilja. Zbog dodatne vulnerabilnosti, djeca sa smetnjama u razvoju su u dodatnom riziku od izloženosti nasilju. Koordinisana saradnja nadležnih organa i relevantnih nevladinih organizacija ključni je faktor u pogledu efikasne zaštite žrtava nasilja.⁵¹ Veliki problem predstavlja nepostojanje evidencija koje su jedinstvene, te veliki broj aktera koji podatke prikupljaju po sopstvenim pravilima- sudovi, policija, tužilaštvo, centri za socijalni rad.

Nedostaci	Zadaci
Nedostupnost/nepostojanje podataka o nasilju nad djecom; Djelimični statistički podaci i manjak koordinacije između sistema po vertikalnoj i horizontalnoj nadležnosti.	U partnerstvu vladinog i nevladinog sektora osnaživati komunikaciju i jačati koordinaciju između sistema koji su odgovorni za reagovanje na slučajeve nasilja: socijalna zaštita, zdravstvena zaštita, policija, škole;
Mali broj preventivnih aktivnosti/programa u odnosu na realne potrebe društva u Bosni i Hercegovini.	Osmišljavati i izrađivati programe prevencije koji će biti održivi, osnivanje savjetovališta, dnevnih centara, edukacije stručnjaka, jačanje svijesti javnosti, edukativne radionice usmjerene ka djeci svih uzrasta; Lobirati da javni sektor obezbijedi prostorne i materijalne uslove, a nevladin sektor da omogući implementaciju programa i edukativnu podršku.
Potreba za uvršavanjem novinarske etike u izvještavanju o nasilju	Izraditi brošure/priručnike koje će usmjeriti novinare o izvještavanju u oblasti dječijih prava i nasilja nad djecom ⁵²
Nedovoljna umreženost različitih sistema u čijoj nadležnosti je oblast nasilja nad djecom.	Kroz edukacije i lobiranje za izmjene i/ili izradu zakonskih i pozakonskih akata, urediti sistem prepoznavanja i odgovora na nasilje nad djecom- krivično zakonodavstvo; Oformiti Radne grupe/tijela sastavljena od predstavnika različitih državnih sektora, kao i nevladinog sektora u cilju razmjene iskustava i planiranja zajedničkih aktivnosti.
Mali broj socijalnih radnika zaposlenih u školama iako su u pojedinim dijelovima zemlje stvoreni zakonski uslovi za njihovo zapošljavanje	Zaposliti socijalne radnike u što više škola u Bosni i Hercegovini, uključujući osnovne i srednje škole ⁵³
Nedostatak relevantne literature na temu nasilja nad i među djecom	Imajući u vidu značaj prevencije, naročito u oblasti zaštite djece od nasilja, potrebno je izraditi priručnike i istraživanja, uz podršku nevladinih organizacija, na nivou lokalnih zajednica koje bi sadržavalo statističke podatke.

49) Poseban izvještaj Ombudsmana za djecu i Mreže mladih savjetnika o vršnjačkom nasilju, 2012, Banjaluka

50) Vršnjačko nasilje u obrazovnom sistemu (2010.), Ombudsman za djecu Republike Srpske

51) Nasilje u porodici – odgovor nadležnih institucija i zaštita žrtava u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj, OSCE, 2009. godina.

52) Pozitivan primjer predstavlja Priručnik Mediji u najboljem interesu djeteta, UNICEF BiH, 2017. <https://www.unicef.org/bih/media/1401/file/Mediji%20u%20najboljem%20interesu%20djeteta.pdf> i Priručnik „Mediji i prava deteta- praktična uputstva za zaposlene u medijima“, UNICEF Srbija, 2005.

53) U Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu još uvijek nema zaposlenih socijalnih radnika u školama, dok je u Republici Srpskoj prema podacima Pedagoškog zavoda zaposleno ukupno 24 socijalna radnika- 11 u osnovnim i 13 u srednjim školama.

Unapređenje i jačanje oblasti zaštite djece od nasilja, podrazumijeva sljedeće preporuke:

Za predstavnike organizacija civilnog društva:

- » Jačati društvenu svijest o značaju prepoznavanja i prijavljivanja nasilja nad djecom, uvažavajući kulturološke specifičnosti Bosne i Hercegovine,
- » Detektovati naročito vulnerabilne grupe djece koje su u riziku da nad njima bude izvršeno nasilje- nacionalne manjine, migranti, djeca bez roditeljskog staranja, djeca sa smetnjama/poteškoćama u razvoju,
- » Formirati lokalne referalne mehanizame koji se baziraju na multidisciplinarnom pristupu,
- » Pružiti podršku porodicama koje imaju djecu sa invaliditetom,
- » Raditi na prevenciji nasilja nad djecom i psihosocijalnoj podršci za djecu koja su bila izložena nasilju,
- » Formirati mrežu podrške koja bi se oslanjala na postojuće resurse, a bili usmjerena na efektivniji rad sa kategorijama djece u riziku.

Za predstavnike javnih institucija:

- » Donositi javne politike/operativne planove u oblasti dječije zaštite (akcione planove) na lokalnom nivou, uz participaciju djece, uvesti programsko budžetiranje za djecu, raditi na umrežavanju pružalaca socijalnih usluga za djecu,
- » Poboljšati koordinaciju nadležnih struktura na državnom nivou, na nivoima distrikta i entiteta, te na nivoima kantona i gradova širom Bosne i Hercegovine po pitanju prevencije i suzbijanja nasilja nad djecom. Formirati savjetodavna/radna tijela sastavljena od profesionalaca iz različitih sektora koja će pratiti oblast, lobirati i inicirati unapređenje politika i mjera u cilju zaštite dječijih prava, sa fokusom na zaštitu od nasilja.
- » Izraditi zakone koji regulišu oblast nasilja nad djecom, te izmijeniti i dopuniti postojeću legislativu na svim nivoima vlasti u skladu sa međunarodnim standardima,
- » Unaprijediti saradnju javnog i nevladinog sektora u formi potpisivanja memoranduma, sporazuma i partnerstava i definisanja zajedničkih ciljeva u dječijoj zaštiti. Omogućiti

da statistički podaci budu dostupni agencijama za statistiku, koje bi, uz poštovanje privatnosti i najbolji interes djeteta, mogle izrađivati dokumenta koja bi predstavljale osnov za strateška dokumenta,

- » Javne institucije bi trebale ubrzati procedure kada je riječ o nasilju nad djecom (npr. sudovi).
- » Raditi na unapređenju profesionalnih standarda etike, edukacije, supervizije, i naučnog istraživanja u oblasti zaštite djece od nasilja,
- » Donijeti Politike zaštite djece u svima javnim institucijama i ustanovama koje rade za i sa djecom.

2. Djeca Romi

Prava nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini su garantovana Ustavom⁵⁴ kroz uvažavanje i osiguranje najvišeg nivoa priznatih ljudskih prava i sloboda. Zakonima o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina na nivou entiteta se uređuju prava i obaveza pripadnika nacionalnih manjina i obaveze organa vlasti da poštuju i štite, očuvaju i razvijaju etnički, kulturni, jezički i vjerski identitet.⁵⁵ U cilju prikupljanja kvalitetnih i upotrebljivih podataka o Romima, nužnih za iskazivanje stvarnih potreba Roma, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine je dobilo podatke da u 71 lokalnoj zajednici u kojima, u većem ili manjem broju, žive Romi, ima ukupno oko 4 650 romskih porodica. U području zdravstvene zaštite Roma dobiveni su podaci iz 23 lokalne zajednice u Federaciji BiH, pri čemu je navedeno da 867 Roma nema nikakvo zdravstveno osiguranje, a da 416 Roma iz kategorija djece, starijih osoba i osoba s invaliditetom takođe nije obuhvaćeno zdravstvenim osiguranjem.⁵⁶

Kada je riječ o djeci Romima, prisutan je rizik da jedan oblik diskriminacije dožive i u školama, od strane vršnjaka. Visok stepen siromaštva implicira i rizik od socijalnog isključivanja, što dalje dovodi djecu Rome u stanje neizvjesne budućnosti, a često i u stanje dvostruke diskriminisanosti. Implementacija aktivnosti i mjera predviđenih u Strategiji Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma⁵⁷ trebala bi rezultirati poboljšanjem ukupnog socijalnog položaja djece Roma u BiH, a prije svega u oblastima stanovanja, obrazovanja, zapošljavanja, podizanja životnog standarda, socijalne i zdravstvene zaštite, njegovanja kulturnog identiteta, učenja vlastitog jezika, istorije i kulture, informisanja, učešća u političkom životu i odlučivanju,

54) Službeni glasnik BiH, broj 25/09

55) Sl. glasnik BiH, br. 12 od 06. maja 2003. godine, 76/05, 93/08, Službene novine Federacije BiH, broj 56/08 i Službeni glasnik Republike Srpske od 16. decembra 2004. godine.

56) Akcijski plan Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma u područjima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite 2017.-2020. godine.

57) Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, godina IX, 27. septembra/rujna 2005. godine, Broj 67

povezivanju sa sunarodnjacima i njihovim NVO-ima iz drugih država, jačanjem saznanja i svijesti o ljudskim pravima, posebno pravima žena i djece.⁵⁸ Rezultat međunarodnih inicijativa na planu poboljšanja položaja Roma predstavlja dokument Dekada uključenja Roma 2005-2015.⁵⁹ U cilju zaštite prava pripadnika nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, usvojen je Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina.⁶⁰ Obaveze BiH da osigura ljudska prava i poštovanje i zaštitu manjina su centralni dio procesa stabilizacije i pridruživanja. BiH je usvojila Okvirni budžetski dokument 2019-2021 koji je izdvojio 650.000 KM za zapošljavanje Roma svake godine,

uključujući 2021. godinu. To ukazuje na spremnost za kontinuirano finansiranje mjera i aktivnosti za integraciju i inkluziju Roma.⁶¹ Djeca Romi su u velikom riziku da postanu potencijalne žrtve trgovine ljudima. Takođe, potencijalno su životno ugroženi samim svakodnevnim boravkom i radom na ulici, a zbog socio-ekonomske situacije u porodici u visokom su riziku od nasilja u porodici. U Smjernicama za poboljšanje položaja romske djece u Bosni i Hercegovini⁶² se ukazuje na značaj ranog rasta i razvoja u razvojnim potrebama romske djece i navodi se da je obrazovanje za djecu Rome često jedini put izlaska iz marginalizacije i socijalne izolacije.

Nedostaci	Zadaci
Nepostojanje referentne statistike o broju Roma i njihovim socijalnim potrebama, naročito djece i starijih.	U saradnji sa udruženjima Roma osmisliti modalitet kojim bi se došlo do preciznih podataka. Ojačati saradnju javnog i nevladinog sektora. Uz pomoć nevladinog sektora, na terenu identifikovati broj romskih porodica.
Specifičnost kulture Romske populacije i nedovoljna saznanja o običajima i kulturi djece Roma.	Omogućiti da u zajednicama u kojima su prisutne romske zajednice rade „kulturološki medijatori“, kroz lobiranje na nivou jedinica lokalne samouprave.
Predrasude i stereotipi o djeci Romima od strane društva/vršnjaka	Jačanje svijesti građana Bosne i Hercegovine i kroz promotivne kampanje, okrugle stolove, radionice, zajedničke skupove.
Nedovoljna inkluzija djece Roma u obrazovni sistem.	Ostvariti veću dostupnost školovanja za romske porodice, edukovati direktore škola i nastavno osoblje, stvaranje okruženja koje poštuje kulturne razlike.
Potreba za uključenošću romskih udruženja u kreiranje strateških pravaca sa fokusom na prioritiziranje potreba djece Roma	Identifikovati udruženja koja postoje na prostoru Bosne i Hercegovine, organizovati zajedničke sastanke i napraviti plan djelovanja u cilju ostvarivanja saradnje sa lokalnom zajednicom i institucijama na državnom nivou. Koristiti iskustva zemalja iz regiona i uvezivati se regionalno po pitanju zaštite i očuvanja identiteta romske populacije.
Nekonzistentna zakonska regulativa i neujednačenost na teritoriji zemlje; Nejasne nadležnosti i djelimično praćenje usklađenosti sa međunarodnim dokumentima.	Precizirati potrebe romske populacije kroz zvanična dokumenta i organizovati sastanke sa donosiocima politika.
Neinformisanost romskih porodica o pravima koja mogu ostvariti u zdravstvenom i u sistemu socijalne zaštite.	Unaprijediti zdravstvenu i socijalnu zaštitu romskih porodica kroz bolje informisanje i dostupnost usluga.
Mali postotak zaposlenih Roma	U programima zapošljavanja na nivou države, kreirati programe koji su prilagođeni romskoj populaciji (jezik, kultura..).

58) Strategija Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma koja je usvojena 2005. godine ističe da su Romi najbrojnija i najugroženija nacionalna manjina u zemlji.

59) Vidjeti više na stranici romskog informativnog centra www.kalisara-ric.ba/

60) Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Godina VII – Broj 12, 6. maja 2003. godine

61) Romski Informativni centar, Implementation of the Roma integration Public Policiz in Bosnia and Herzegovina, Shadow Report, November 2018

62) Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2013.

Romska naselja su izolirana i nerjetko neformalna, bez pristupa osnovnoj infrastrukturi (struje, vode, kanalizacione mreže, sanitarnih čvorova) a stambeni objekti neuslovni za stanovanje – Treba raditi na unapređenju uslova stanovanja za romske porodice sa djecom kroz programe stambenog zbrinjavanja i socijalnog stanovanja.

U cilju unapređenja položaja romskih porodica u Bosni i Hercegovini, preporučuje se:

Za predstavnike organizacija civilnog društva:

- » Razviti jasne programe koji sadrže akcione planove u skladu sa potrebama Roma, jasno definisanim vremenskim periodima, indikatorima i budžetom, a imajući u vidu postojeće sisteme socijalne i dječije zaštite,
- » Planirati i realizovati aktivnosti na nivoima lokalnih zajednica usmjerenih ka podršci romskim porodicama- naročito u lokalnim zajednicama u kojima je značajno prisutna romska populacija,
- » Jačati kapacitete profesionalaca čija su ciljna grupacija vulnerabilne grupe stanovništva, kroz obuke i edukacije,
- » Poboľjšati saradnju sa međunarodnim organizacijama i lobirati da se obezbijede sredstva koja će biti usmjerena na poboljšanje socijalnog, ekonomskog i kulturološkog statusa Roma,
- » Intenzivirati upotrebu socijalnog modela u radu sa djecom Romima u lokalnim zajednicama,
- » Obučiti profesionalce da budu posrednici/medijatori u prepoznavanju i iskazivanju potreba djece Roma,
- » Jačati kapacitet pojedinaca unutar romske zajednice kao podržavajućih ili pomažućih članova socijalne mreže podrške porodicama sa djecom,
- » Osmišljavati projektne ideje i lobirati za sredstva koja će biti usmjerena ka djeci Romima i njihovim porodicama.

Za predstavnike javnih institucija:

- » Osnovati i/ili podržati postojeće dnevne centre za djecu i stvoriti uslove da u okviru dnevnih centara postoje uslovi za inkluzivnost,
- » Pružiti podršku radu romskih udruženja u Bosni i Hercegovini,
- » Omogućiti praćenje realizacije aktivnosti i izvještavanje kroz kreiranje radnih grupa ili imenovanja određenih osoba-ovo je naročito važno

u kontekstu izvještavanja ka međunarodnoj zajednici u postupcima praćenja preporuka Konvencija i strateških dokumenata,

- » Izraditi i podržati specifične programe koji će se odnositi na djecu Rome koja su smještena u ustanove socijalne zaštite širom Bosne i Hercegovine, djecu Rome koja su u sukobu sa zakonom i djecu Rome koji imaju smetnje/poteškoće u razvoju.

3. Djeca u riziku

U značajnom riziku od društvenog isključivanja u Bosni i Hercegovini su djeca bez roditeljskog staranja i djeca i mladi u sukobu sa zakonom. Djeca bez roditeljskog staranja u Bosni i Hercegovini mogu biti smještena u domove, u alternativne oblike zbrinjavanja ili mogu biti usvojena. Procjenjuje se da u Bosni i Hercegovini postoji oko 2000 djece bez roditeljskog staranja, ali ne postoje zvanični potvrđeni podaci. Razlozi zbog kojih djeca ostaju bez roditeljskog staranja mogu biti različiti i višestruki: smrt roditelja, oduzimanje roditeljskog prava, nemogućnost da se iz određenih razloga brinu o djeci (u domaćim i međunarodnim dokumentima od značaja za ovu oblast se naglašava da siromaštvo ne smije biti razlog). Grupacija djece i mladih u sukobu sa zakonom je brojna, ali ne postoje podaci koji su zvanični na nivo Bosne i Hercegovine, a ova oblast je uređena zakonima na nivou entiteta. Uzroci za Smjernice UN za alternativnu brigu o djeci (2009) imaju za cilj da podrže sprovođenje Konvencije UN o pravima djeteta i sve druge dokumente koji će obezbijediti najbolji interes djeteta. Posebna pažnja je usmjerena na zaštitu ugrožene djece (žrtava, napuštenih, djece koja žive na ulici, izbjeglica, djece sa smetnjama u razvoju...) i izbjegavanje diskriminacije roditelja na osnovu njihovog siromaštva, vjere, bolesti ili drugih okolnosti koje mogu dovesti do napuštanja djeteta.⁶³

S obzirom na širok obuhvat pojma „djeca u riziku“, u ovoj analizi je fokus usmjeren na dvije podgrupe: djeca bez roditeljskog staranja i djeca u sukobu sa zakonom. Ostale grupacije djece i mladih u riziku mogu biti tema narednih, zasebnih opsežnih istraživanja s obzirom na široku tematiku, te mogu biti komparirana sa ovom analizom, u cilju unapređenja brige od djeci u Bosni i Hercegovini.

Ukupan broj djece bez roditeljskog staranja u Republici Srpskoj u 2017. godini iznosi 454 djece. Zakonom o socijalnoj zaštiti⁶⁴ zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu je oblik zbrinjavanja korisnika u porodicu koja im obezbjeđuje zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, koja brine o ličnosti korisnika i pomaže im u ostvarivanju njihovih prava i izvršavanju obaveza. Pravilnik o hraniteljstvu⁶⁵ propisuje vrste i oblik zbrinjavanja u hraniteljsku porodicu, te se u zavisnosti od potreba i stanja korisnika primjenjuju standardno, specijalizovano i urgentno hraniteljstvo. Strategija unapređenja socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja 2015-2020. godine⁶⁶ definiše strateške ciljeve kroz četiri prioritetne oblasti: oblast

63) U ovom dokumentu i drugim dokumentima iz oblasti zaštite djece naglašava se da djeca mlađa od tri godine ne smiju biti smještena u institucije. Važna pitanja kao što su „djeca bez roditeljskog staranja“, „alternativna briga“ i „stambena briga“ detaljno su objašnjena sa fokusom na prevenciju potrebe za alternativnom brigom, jačanjem bioloških porodica, sprečavanjem razdvajanja i promovisanjem reintegracije porodice. Jedan od važnih ciljeva ovih Smjernica je da imaju dobru mrežu pružalaca zdravstvene zaštite koji su obučeni i motivisani, pravovremeno postupaju u vanrednim situacijama i fokusiraju se i na decu koja su već u inostranstvu.

64) Službeni glasnik Republike Srpske, broj 37/12, 90/16

65) Službeni glasnik Republike Srpske, broj 27/14

66) Usvojena na 7. sjednici Narodna skupština Republike Srpske održanoj dana 29.10.2015.godine.

preventivne zaštite djece pod rizikom od razdvajanja, oblast starateljstva⁶⁷, oblast usvojenja⁶⁸, oblast hraniteljstva i oblast podrške u osamostaljenju. U cilju unapređenja položaja djece bez roditeljskog staranja, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine usvojila je Dokument politike zaštite djece bez roditeljskog staranja i porodica pod rizikom od razdvajanja za period 2006-2016 i Strategiju deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine 2014-2020. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je na prijedlog Federalnog Ministarstva rada i socijalne politike utvrdila Nacrt zakona o podršci porodici s djecom u Federaciji Bosne i Hercegovine, koji uređuje osnovne materijalne podrške porodicama s djecom, osnovna materijalna prava za podršku porodicama s djecom (dječji dodatak i novčana pomoć neuposlenim porodicama), postupak, uslove i način za ostvarivanje prava, finansiranje materijalne podrške porodicama s djecom i nadzor. Intencija ovog zakona je da se ukine postojeća diskriminacija korisnika prava na dječji dodatak u pogledu teritorijalne pripadnosti, na način da se ujednači visina ove naknade na cijelom entitetu te obezbjedi finansiranje ovoga prava iz federalnog budžeta.

Sistem dječije zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine je uređen entitetskim Porodičnim zakonom.⁶⁹ Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je usvojila Zakon o hraniteljstvu u Federaciji Bosne i Hercegovine⁷⁰ koji garantuje ista prava hraniteljskim porodicama i djeci bez roditeljskog staranja smještenoj u ovaj vid alternativne zaštite u svim kantonima. Analiza položaja djece bez roditeljskog staranja u Bosni i Hercegovini⁷¹ iz 2010. godine je ukazala na potrebu za povećanjem broja hraniteljskih porodica, značaj edukacija, osnaživanje kontakata između djece i srodnika, podrška porodicama koje su u riziku, uspostavljanje partnerstava i kampanje podizanja svijesti o pravima djece. U navedenoj analizi je navedeno da ne postoje pouzdani podaci o djeci u Bosni i Hercegovini kojoj prijete odvajanje od roditelja, ali se procjenjuje da je preko 100 000 djece pod rizikom od gubitka roditeljskog staranja. Zaštita djece u sukobu sa zakonom u Bosni i Hercegovini je u nadležnosti ministarstava pravde na nivou entiteta, te se u ovoj oblasti kontinuirano provode aktivnosti u jačanju legislative, prakse, umrežavanja i edukovanja profesionalaca u saradnji sa pravosuđem, policijom, organima starateljstva, sudovima i tužilaštvima. Fokus ove oblasti u razvoju primjene vaspitnih preporuka i medijacije u sistemu maloljetničkog pravosuđa. Djeca u sukobu sa zakonom su često već poznati sistemu i centrima za socijalni rad, te je njihovo ponašanje često uslovljeno individualnim i sredinskim faktorima, nesređenim porodičnim odnosima, uticajem vršnjaka, različitim stresovima i osjetljivosti njihove dobi.

Nedostaci	Zadaci
Različiti pristupi i zakonodavstvo koje uređuje oblast dječije zaštite u okviru zemlje uzrokovano različitostima u društvenom uređenju	Harmonizovati zakonske pristupe u mjeri u koliko je to moguće; Omogućiti da profesionalci iz različitih entiteta međusobno podijele iskustva i dobre prakse; Kreirati jedinstvene programe/projekte koji će obuhvatiti cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine i prilagoditi ih zakonskim procedurama u svakom entitetu.
Sporost promjena uslovljena složenošću sistema (npr. proces transformacije ustanova za zbrinjavanje djece)	Koristiti iskustva zemalja iz regiona koje su već započele određene procese; Identifikovati resurse dostupne na nivou lokalnih zajednica- NVO, dnevni centri, koji bi mogli pilotirati nove usluge.
Kontinuitet smještanja djece u ustanove, nedovoljno primjenjivanje vaspitnih preporuka za maloljetnike u sukobu sa zakonom	Promovisati alternativne oblike zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja, primjenjivati vaspitne preporuke za djecu u sukobu sa zakonom- uvezivati tužilaštva, sudove, centre za socijalni rad i policiju.

67) Prema podacima iz Biltena socijalne, porodične i dječije zaštite Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, ukupno 494 djece je tokom 2017. godine stavljeno pod starateljstvo.

68) Prema podacima iz Biltena socijalne, porodične i dječije zaštite Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, tokom 2017. godine realizovana su 3 potpuna usvojenja, 1 nepotpuno usvojenje i 1 potpuno usvojenje od strane stranog državljanina. Ukupan broj zainteresovanih porodica na teritoriji Republike Srpske za usvojenje tokom 2017. godine je iznosio 36 porodica.

69) Prečišćen tekst «Službene novine Federacije BiH» broj 35/05 (20.06.2005.) i ZAKON o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine - «Službene novine Federacije BiH», broj 31/14 od 23.04.2014.

70) «Službene novine Federacije BiH», broj 19/17

71) Analiza položaja djece bez roditeljskog staranja i/ili djece kojoj prijete gubitak roditeljskog staranja zasnovana na pravima djece u Bosni i Hercegovini (SOS Dječija sela Bosna i Hercegovina, 2010. godina)

Uprkos strateškim okvirima, nije vidljivo postojanje podrške mladima koji napuštaju ustanove; Odsustvo redovne komunikacije između domova i centara za socijalni rad; Nedostatak resursa i budžetskih linija za podršku mladima u riziku; Nedovoljna prisutnost nevladinog sektora u unapređenju sistema dječije zaštite;	U saradnji vladinog i nevladinog sektora kreirati program podrške mladima koji napuštaju institucionalni smještaj sa ciljem njegove održivosti; Poboľjšati saradnju Domova i centara za socijalni rad; Budžetirati i osmisлити programe zapošľavanja kako bi se omogućilo mladima da se vrate u svoje lokalne zajednice nakon napuštanja Doma; Organizovati okrugle stolove na kojima će učestvovati predstavnici vladinog i nevladinog sektora-umrežavanje.
Prisutnost „senzacionalizma“ u izvješćavanju medija o pravima djece	Organizovati radionice i sastanke sa medijima u cilju senzibiliziranja novinara i urednika u vezi medijske promocije prava djeteta zasnovane na principu najboljeg interesa djeteta.
Mala prisutnost preventivnih programa na temu maloljetničkog prestupništva	Kreirati preventivne programe za rad sa djecom i maloljetnicima sa problemima u ponašanju.
Zakonska rješenja koja nisu provodiva u praksi maloljetničkog pravosuđa	Primjenjivati vaspitne preporuke, osnivati dnevne centre za maloljetnike u sukobu sa zakonom u opštinama, promovisati mirno rješavanje sporova- medijacija u postupcima prema maloljetnicima.
Sporost u multisektorskoj saradnji i djelovanju uzrokovana brojnim i različitim procedurama; Nепrepoznavanje djece u riziku; Potreba za razvojem socijalnog rada u obrazovnom sistemu.	Realizovati aktivnosti multisektorski (socijalna zaštita, policija, pravosuđe, obrazovanje) i na nacionalnom i lokalnom nivou, razvijati alate za pravovremeno detektovanje djece u riziku, Razvijati socijalni rad u školi.

Sveobuhvatnija i pravovremena zaštita djece i mladih u riziku, implicira sljedeće preporuke:

Za organizacije civilnog društva:

- » Aktivnije uključivanje u strateško planiranje na nivou lokalnih zajednica i učesće u izradi akcionih planova za djecu,
- » Osmisliti preventivne programe namijenjene djeci u različitim oblicima rizika, edukovati profesionalce i jačati opštu svijest u riziku,
- » Unapređivati sistem podrške lokalnih zajednica potrebama djece u riziku- kreiranje usluga, osnivanje dnevnih centara,
- » Poboľjšati saradnju sa organima starateljstva i ustanovama socijalne zaštite.

Za javne institucije:

- » Omogućiti potpunu implementaciju i unapređenje zakonodavstva iz oblasti dječije zaštite u entitetima i distriktu kroz izmjene i dopune postojećih zakona, kreiranje novih zakona, strategija i pravilnika; Unapređivati maloljetničko pravosuđe kroz multisektorsku saradnju,
- » Detaljnije i sveobuhvatnije planirati dječiju zaštitu

u strategijama razvoja opština, oformiti i omogućiti djelovanje Radnih grupa za unapređenje dječije zaštite na nivoima lokalnih zajednica, sastavljenih od predstavnika relevantnih sistema,

- » Nastaviti započeti projekat transformacije institucija za smještaj djece u cijeloj zemlji kroz razvijanje novih usluga i smanjenje broja djece koje se smještaju u domove,
- » Saradnja sa medijima u promovisanju i zaštiti prava djece,
- » Savjetodavni rad sa porodicama, osnaživanje bioloških porodica i jačanje kapaciteta centara za socijalni rad kroz ljudske i materijalne resurse,
- » Lobirati za veća izdvajanja za socijalnu i dječiju zaštitu na državnom i lokalnom nivou i pružiti podršku osamostaljivanu mladih koji izlaze iz dječijih domova.

4. Djeca migranti, izbjeglice i djeca bez pratnje

Vladine institucije⁷² i donosioci odluka nadležni su za čitav sistem odgovora na pitanja migranata, što znači da su oni ključni partneri za međunarodne organizacije koje djeluju u Bosni i Hercegovini. Vlade često imaju problema sa nedostatkom sredstava za ova pitanja, tako da uz pomoć

72) Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, ministarstva unutrašnjih poslova na nivou entiteta.

međunarodnih organizacija mogu uspješno djelovati zajedno. Kao i svaka društvena promjena, te promjene zahtijevaju vrijeme, motivaciju i resurse. Vlasti u Bosni i Hercegovini identifikovale su dolazak 24.067 izbjeglica i migranata u zemlju između 1. januara 2018. i 31. decembra 2018. godine, u poređenju sa 755 evidentiranih dolazaka u 2017. godini. Tokom cijele 2018. godine ukupan broj tražitelja azila bio je 1.567. i procjenjuje se da u BiH ostaje između 4.500 i 5.000 izbjeglica i migranata kojima je potrebna humanitarna pomoć na različitim lokacijama, posebno u Sarajevu i Unsko-sanskom kantonu. Zemlje iz kojih su stizali su Sirijska Arapska Republika (20%), Pakistan (15%), Irak (12%), Iran i Alžir i okupirana palestinska teritorija (po 9%). Tokom 2018. godine najveći broj dolazaka zabilježen je tokom oktobra (5057), a do kraja godine taj broj se smanjio na 935 u decembru. Sredinom 2018.

godine pokrenuto je istraživanje na zahtjev međunarodnih organizacija koje djeluju u sektoru dječjih prava u Bosni i Hercegovini kako bi se utvrdila skala potreba i rizika povezanih sa zdravljem, ishranom i zaštitom izbjeglica i djece migranata. Studija je pokazala da pet glavnih stresora za djecu izbjeglice i migrante predstavlja nedostatak skloništa, nedostatak hrane, hladno vrijeme, udaljenost od kuće i mogući napadi.⁷³ Prema podacima UNHCR-a od januara 2019. godine, u Bosni i Hercegovini ima oko 5 500 migranata, od čega je 134 krenulo u školu, a najveći broj migranata je stigao iz Pakistana, Sirije i Iraka. Brza procjena djece migranata u Bosni i Hercegovini (2018, UN agencije) je pokazala da su za djecu najveći izvor stresa su nedostatak skloništa, nedostatak hrane, hladno vrijeme, napadi i udaljenost od kuće. Tri četvrtine djece je bez pratnje (48% dječaci, 52% djevojčice).

Nedostaci	Zadaci
Nepostojanje jedinstvenog pristupa u podršci djeci migrantima i djeci bez pratnje, uzrokovano strukturom zemlje	Rad na novim zakonima / podzakonskim aktima koji se odnose na reagovanje na krizu - na entitetski nivo i nivo zemlje; Odrediti odgovorna ministarstva na svim nivoima - „zajednička odgovornost“; Ohrabriti partnerstva i komunikaciju između entiteta i opština.
Postojanje stigme i predrasuda prema djeci migrantima i djeci bez pratnje	Neprestano raditi na tome da život bude bolji za ljude u krizi, ali i za sve ljude u jednoj zemlji, da bi se izbjegla stigma i omogućilo uključivanje;
Lokalni građani mogu se osjećati zaboravljeni ako resursi dodijeljeni za migrantsku krizu nisu usmjereni i na osobe kojima je to potrebno	Unificirati politiku pružanja pomoći
Nedostatak budžeta za neočekivane situacije koje su moguće kada dođe do migrantske krize	Lobirati za resurse i budžetske linije za ove namjene na državnom i lokalnom nivou.
Nedostatak osoblja koje treba da bude uključeno u sve faze procesa i u različitim regijama zemlje	Donošenje akcionih planova koji uključuju hitnu potrebu za novim osobljem ili reorganizaciju postojećih.
Mogućnost promjene politike na način da vlasti u zemlji možda ne prepoznaju važnost djelovanja u cilju zaštite djece migranata i djece bez pratnje	Izrada prognostičkih i preventivnih planova
Nedovoljna komunikacija i saradnja između organa vlasti u cijeloj zemlji - horizontalno i vertikalno. Vidljivo je da Bosna i Hercegovina nije bila spremna za migracijski tok koji se dogodio krajem 2016. godine	Odnosi između osoblja koje radi zajedno na hitnim pitanjima trebaju da se zasnivaju na dobroj komunikaciji, poštovanju, razmjeni ideja, izražavanju njihovih sumnji, zajedničkom planiranju (kratkoročno, srednjoročno i dugoročno).

73) The Coalition, composed of the International Solidarity Forum - Emmaus (IFS-Emmaus), Save the Children, SOS Kinderdorf, the United Nations Children's Fund (UNICEF) and World Vision, was set up to supervise the creation and implementation of research.

Na osnovu navedenog, ključne preporuke za jačanje odgovora sistema i zaštitu djece migranata, izbjeglica i djece u pokretu uključuju:

Za organizacije civilnog društva:

- » Da omoguće dostupnost servisa za djecu migrante i djecu bez pratnje,
- » Bliža saradnja sa opštinom i planiranje zajedničkih aktivnosti usmjerenih ka djeci migrantima,
- » Poboljšati kadrovsku i tehničku osposobljenost organizacija za rad s djecom migrantima,
- » Povećati broj angažovanih i osposobljenih volontera u radu,
- » Upoznati se sa iskustvima susjednih zemalja koje su već suočene sa migrantskim problemima; Ciljevi za odgovor na migrantsku krizu moraju biti jasni, konstruktivni, ostvarivi i sa dobro strukturiranim koracima.

Za javne institucije:

- » Pozicioniranje autoriteta i podjela odgovornosti na nivou zemlje, entiteta i lokalnog nivoa kroz postojanje pristupa zasnovanog na ljudskim pravima, poštenih procedura i stvaranja radne grupe čija je uloga veoma značajna u koordinaciji na nacionalnom i međunarodnom nivou,
- » Uspostaviti i održavati bliske veze i komunikaciju između Vlade i lokalnih zajednica, imajući u vidu složenu strukturu Bosne i Hercegovine (različita struktura, nivo razvoja i politika),
- » Sarađivati sa medijima. Posebnu pažnju treba posvetiti vlastima na nivou lokalne zajednice, jer često imaju više informacija o tome šta se dešava na terenu. Principi kao što su humanost, neutralnost, nepristrasnost i nezavisnost trebaju biti vidljivi u djelovanju svake zemlje,
- » Omogućiti da djeca bez pratnje dobiju zakonskog staratelja,
- » Stvoriti uslove da djeca migranti imaju pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama i obrazovanju.

Zaključak i preporuke

Prisutna ekonomska deprivacija u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri utiče na kompletnost porodica i na njenu budućnost kao osnovne ćelije društva. Izdaci rastu, kao i potrebe djece. Ovo je naročito vidljivo kada su u pitanju djeca i mladi u riziku, dok na ostale grupacije djece koje su navedene u istraživanju utiče i kvalitet porodičnih odnosa, stepen ostvarene socijalizovanosti, uticaj sredinskih faktora, zdravlje, kulturološki aspekti i postojanje/odsustvo predrasuda. Porodica sve više zavisi od društva kao cjeline. Djeci i porodicama u Bosni i Hercegovini treba obezbijediti puno uživanje socijalnih, ekonomskih, kulturnih i svih prava u zaštiti njihovih ljudskih prava i dostojanstva. Vidljiv je specifičan jaz između zakonskih propisa i njihove provodivosti na terenu, kao i nepostojanje regulativa koje će bliže definisati zaštitu vulnerabilnih kategorija. Ljudska i dječija prava bi trebala biti posmatrana i zaštićena sa svih nivoa, državnih i lokalnih. Tokom analize je relevantnim institucijama iz privatnog i javnog sektora poslan Upitnik za pružaoce socijalnih usluga sa ciljem identifikovanja potreba u oblasti ostvarivanja ljudskih prava osjetljivih grupa djece u Bosni i Hercegovini koji sadrži detaljnije praktične informacije i koji je služio kao značajan izvor za analizu (Annex 3).

Generalne preporuke koje se odnose na jačanje sistema dječije zaštite u Bosni i Hercegovini i zaštitu ljudskih prava vulnerabilnih grupa djece, obuhvataju:

- » Aktivno učešće svih aktera- vlasti, građana i nevladinih organizacija u kreiranju rješenja koja će unaprijediti ukupan sistem socijalne i dječije zaštite u Bosni i Hercegovini;
- » Detaljnija izrada Strategija opština koja će obuhvatiti vulnerabilne kategorije djece i sadržavati konkretne akcione planove. Postojanje lokalnih akcionih planova za zaštitu djece je osnova za izradu jedinstvenog akcionog plana na nivoima entiteta i distrikta;
- » Unaprijediti sisteme evidentiranja i statistike, kako bi buduće procjene i programi mogli biti realistični i održivi;
- » Nastaviti sa realizacijom proširenih prava za djecu i porodice u okviru prava iz sistema socijalne zaštite koja se ostvaruju putem centara za socijalni rad; Izdvajati veća budžetska sredstva kroz javne budžete i donatorska sredstva;
- » Dječija prava zahtijevaju kontinuirano unapređivanje i konzistentnost na prostoru cijele Bosne i Hercegovine,

- te je nužno razviti monitoring sistem i uvesti i osposobiti mehanizam praćenja ostvarivanja i zaštite prava djece na nacionalnom i lokalnom nivou;
- » Kreirati preventivne mehanizme za koje je izvjesno da mogu imati efekte na jačanje vulnerabilnih grupa djece u Bosni i Hercegovini;
 - » Unaprijediti/ izraditi baze podataka na nivoima lokalnih zajednica, u skladu sa relevantnim zakonima, koje će omogućiti pravovremenu i adekvatnu procjenu potreba vulnerabilnih kategorija djece i porodica;
 - » U cilju pravovremene reakcije na nasilje i njegovo sprečavanje, potrebno je poboljšati statistiku, omogućiti zaštitu podataka i praćenje i izvještavanje po ovom pitanju;
 - » Pojačati inspekcijski nadzor i podsticati društvenu odgovornost u izvršavanju normativnih obaveza u oblasti dječije zaštite;
 - » Raditi opsežna istraživanja koja će omogućiti da se stvori što realnija slika o oblasti zaštite dječijih prava u Bosni i Hercegovini, i na osnovu njih da se osmišljavaju naredni koraci;
 - » Zagovarati socijalne promjene na najvišim nivoima, a imajući u vidu trenutnu situaciju u Bosni i Hercegovini, prioritet je kreiranje zakona/podzakonskih akata/strategija koji podrazumijevaju odgovor na različite oblike kriza, kao i osnivanje dnevnih centara u kojima bi bila moguća i održiva usluga u „ad hoc“ situacijama različitih kriznih situacija.
- Uvažavajući međunarodne standarde, proces evropskih integracija, strateška dokumenta, kao i domaću legislativu u Bosni i Hercegovini, proces zaštite dječijih prava uopšteno i prava djece žrtava nasilja, djece u riziku, djece Roma i djece migranata, izbjeglica i djece bez pratnje, treba proći dugačak put, biti realan i održiv.

Prilozi:

- » Annex 1 - Spisak literature
- » Annex 2 - Upitnik za pružaoce socijalnih usluga sa ciljem identifikovanja potreba u oblasti ostvarivanja ljudskih prava osjetljivih grupa djece u Bosni i Hercegovini
- » Annex 3 - Analiza upitnika
- » Annex 4 - Lista relevantnih institucija za oblast dječijih prava u Bosni i Hercegovini
- » Annex 5 - Metodologija, ograničenja i poteškoće
- » Annex 6 - Zaključci javnih slušanja

